

اقتصاد، جامعه و مدیریت در تاریخ نگری مقریزی

به ضمیمه متن و ترجمه کتاب إغاثة الأمة بكشف العُمة

دکتر علی غلامی دهقی (فریدنی)

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
بهار ۱۳۹۱

غلامی دهقی، علی، ۱۳۴۲ -

اقتصاد، جامعه و مدیریت در تاریخ‌نگاری مقریزی به ضمیمه متن و ترجمه کتاب اغاثة الامة بكشف الغمة / علی غلامی دهقی (فریدنی). - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۹.

هشت، ۱۹۰ ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۱۶۳: تاریخ اسلام؛ ۳۸)

ISBN: 978-600-5486-11-7

بها: ۲۵۰۰۰ ریال.

فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیپا.

کتابنامه: ص. [۱۷۵] - ۱۷۸؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه

۱. مقریزی، احمد بن علی، ۸۴۵-۷۶۶ق. - نظریه درباره آموزش و پرورش. ۲. مقریزی، احمد بن علی، ۸۴۵-۷۶۶ق. - اغاثة الامة بكشف الغمة - نقد و تفسیر. ۳. قحطی - مصر. ۴. بلاها - مصر. ۵. جامعه‌شناسی اسلامی. ۶. تاریخ‌نویسان اسلامی. ۷. تاریخ‌نویسی اسلامی. ۸. مصر - اوضاع اقتصادی - از آغاز تا ۸۰۸ق. الف. مقریزی، احمد بن علی، ۸۴۵-۷۶۶ق. ب. مقریزی، احمد بن علی، ۸۴۵-۷۶۶ق. اغاثة الامة بكشف الغمة. شرح. ج. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. د. عنوان.

۹۶۲۰۲ / ۳۳۰

HC ۸۳۰ / م ۷ الف ۶۰۴۲۲۶ ۱۳۸۹

۱۸۳۸۳۷۲

شماره کتابشناسی ملی

اقتصاد، جامعه و مدیریت در تاریخ‌نگاری مقریزی

مؤلف: دکتر علی غلامی دهقی (فریدنی)

ویراستار: سعیدرضا علی‌عسکری

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه (شماره انتشار: ۱۶۳، تاریخ اسلام: ۳۸)

حروفچینی و صفحه‌آرایی: اداره چاپ و انتشارات پژوهشگاه

چاپ دوم: بهار ۱۳۹۱

تعداد: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبحان

قیمت: ۳۱۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.
قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵۱-۲۱۱۱۱ (انتشارات ۲۱۱۱۳۰۰)، نمابر: ۲۸۰۳۰۹۰
تهران: خیابان انقلاب، بین وصال و قدس، نبش کوی آسکو، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن ۶۶۴۰۲۶۰ و ۶۶۹۷۸۹۲۰

Website: www.rihu.ac.ir

Email: info@rihu.ac.ir

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی [به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی] در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی(ره) بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر به عنوان منبع کمک درسی برای دانشجویان رشته‌های تاریخ و تمدن اسلامی، اقتصاد، جامعه‌شناسی و مدیریت در مقطع کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری تهیه شده است. امید است علاوه بر جامعه دانشگاهی دیگر علاقه‌مندان نیز از آن بهره‌مند گردند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های پژوهشگر محترم اثر جناب آقای دکتر علی غلامی دهقی (فریدنی) و همچنین ارزیاب محترم حجت‌الاسلام والمسلمین استاد یوسفی غروی، و نیز دکتر مهاجرنیا در بخش ترجمه سپاسگزاری نماید.

فهرست مطالب

مقدمه	۱
فصل اول: شخصیت علمی و روش تاریخ‌نگاری مقریزی	۵
محیط زندگی	۵
مذهب	۶
مناصب دولتی	۸
اساتید	۹
شخصیت علمی	۹
آثار	۱۱
روش تاریخ‌نگاری	۲۱
اتهام سخاوی به مقریزی	۲۴
فصل دوم: روش تحقیق اجتماعی مقریزی در کتاب إغاثة الأمة بكشف الغمة	۲۷
نگاهی به متن	۲۷
روش تحقیق اجتماعی مقریزی	۳۰
الف) مشاهده مستقیم	۳۱
ب) مقایسه و تطبیق	۳۲
مقایسه ادواری چرخه اقتصادی مصر	۳۳
عوامل تأثیرگذار در مقایسه نادرست	۳۴
تاریخ و تأثیر آن در مقایسه درست	۳۵

۳۶ (ج) مطالعه منابع و نقل روایت از آنها
۳۷ (د) بهره‌گیری از راویان موثق
۳۸ همانندی روشی مقریزی و ابن‌خلدون
۳۹ فصل سوم: نظریه اجتماعی مقریزی در کتاب <i>إغاثة الأمة بكشف الغمة</i>
۳۹ نظریه اجتماعی مقریزی
۴۱ عوامل مؤثر در پیدایش نظریه اجتماعی مقریزی
۴۱ الف) شرایط بحرانی
۴۲ ب) تجارب شخصی و واقع‌نگری
۴۳ عوامل بحران‌زا در جامعه
۴۳ الف) عوامل طبیعی
۴۴ ب) عوامل اجتماعی
۴۵ ۱. سوء مدیریت
۶۰ ۲. بحران اقتصادی و پیامدهای آن
۶۶ راهکارهای مقابله با بحران اقتصادی
۶۸ نقش عالمان در بحران‌زدایی از جامعه
۶۹ [ترجمة] <i>إغاثة الأمة بكشف الغمة</i>
۷۱ سرآغاز
۷۲ فصل [اول]: در بیان مقدمه حکمت‌آمیز در بردارنده قاعده‌ای کلی
۷۴ فصل [دوم]: گزارش گرانی‌ها و حکایت‌هایی از قحطی در مصر
۷۴ [گرانی‌ها پیش از طوفان نوح <small>عليه السلام</small>]
۷۵ [گرانی‌ها پس از طوفان نوح <small>عليه السلام</small>]
۷۶ [گرانی‌ها پس از ظهور اسلام]
۷۷ [گرانی‌ها در روزگار آل‌اخشید]
۷۸ [بحران‌های اقتصادی در روزگار فاطمیان]
۸۹ [گرانی‌ها در روزگار حکومت ایوبیان]
۹۱ [گرانی‌ها در روزگار ممالیک بحری]
۹۸ فصل [سوم]: در بیان علل پیدایش گرفتاری‌های روزگار ما در مصر
۹۸ [گرانی‌ها در روزگار ممالیک برجی]

۹۹	[علل اصلی پیدایش بحران‌های اقتصادی]
۱۰۴	[وضعیت نقود در عصر نبوی و خلفای نخستین]
۱۰۵	[ضرب سکه در عصر اموی]
۱۱۰	[ضرب سکه در عصر عباسی]
۱۱۲	فصل [چهارم]: [در بیان مصیبت‌هایی که در مصر به سبب رواج فلوس پدید آمد]
۱۱۹	فصل [پنجم]: [در بیان اقسام و اصناف مردم و اوصاف و ویژگی‌های آنها]
۱۲۲	فصل [ششم]: [در بیان گزیده‌ای از قیمت‌ها و شگفتی‌هایی از گرفتاری‌های این دوران]
۱۲۴	فصل [هفتم]: [راهکارهای درمان بحران‌های اقتصادی]
۱۲۵	فصل [هشتم]: [در بیان محاسن این راهکار و رسیدن سود آن به همه]
۱۲۹	کتاب اغاثة الأمة بكشف الغمة
۱۳۲	فصل فی ذکر مقدمة حکمیة تشتمل علی قاعدة کلیة
۱۳۳	فصل فی إیراد ما حلّ بمصر من الغلوات و حکایات یسیرة من أنباء تلك السنوات
۱۵۰	فصل فی بیان الأسباب التي نشأت عنها هذه المحن التي نحن فيها حتى استمرت...
۱۶۰	فصل [فی ذکر مصائب التي دخلت بمصر بسبب رواج الفلوس]
۱۶۵	فصل فی ذکر أقسام الناس و أصنافهم و بیان جمل من أحوالهم و أوصافهم
۱۶۸	فصل فی ذکر نبذ من اسعار هذا الزمن و إیراد طرف من اخبار هذه المحن
۱۷۰	فصل فیما یزیل عن العباد هذا الداء و یقوم لمرض الزمان مقام الدواء
۱۷۱	فصل فی بیان محاسن هذا التدبیر العائد نفعه علی الحجم الغفیر
۱۷۵	منابع و مأخذ
۱۷۹	نمایه‌ها

مقدمه

دانش جامعه‌شناسی تاریخی، در مقام یک رشته آموزشی و پژوهشی آکادمیک، رشته‌ای است با عمر بسیار کوتاه. از سویی، این گرایش بیشتر فرایند تحقیقات آن سوی شرق و دستاورد تحولات سده‌های اخیر غرب است و از سوی دیگر، اکنون که درصدد پیدا کردن جای پای میان رشته‌های علوم انسانی است، با ابهام و پیچیدگی خاصی روبه‌روست. هنوز نسبت آن با تاریخ، جامعه‌شناسی و فلسفه تاریخ روشن نیست. هنوز معلوم نیست چه تفاوتی میان تاریخ تحلیلی با جامعه‌شناسی تاریخی وجود دارد. با وجود این می‌توان گفت جامعه‌شناسی تاریخی درصدد بررسی مکانیسم تغییرات و تحولات اجتماعی است.

در میان مورخان مسلمان کمتر کسی دیده می‌شود که تاریخ را از جنبه‌های اجتماعی و جامعه‌شناختی بررسی کرده باشد؛ با این حال اگر کسی پیدا شود، که با وجود شهرت در تاریخ‌نگاری اسلامی، گوشه چشمی نیز به مسائل اجتماعی داشته باشد، برای دانش‌پژوهان نسل امروز ما بسیار پراح و گرانبها خواهد بود؛ چه اینکه نگاه غالب آن است که این اندیشه‌ها فرایند مطالعات جدید غرب است.

وقتی سخن از بینش اجتماعی به میان می‌آید، به‌طور طبیعی نگاه‌ها به سوی کسانی می‌رود که یا فیلسوف‌اند و یا در آثار خویش به آرا و نظریات فلسفی توجه دارند. به همین دلیل درباره تفکرات اجتماعی بیشتر به اندیشمندان مسلمانی همچون فارابی، خواجه‌نصیر، ابن‌سینا، غزالی و ابن‌رشد توجه می‌کنیم؛ اما باید توجه داشت که در میان مورخان مسلمان، که بیشتر شهرتشان به تاریخ‌نگار بودن آنهاست، افرادی دیده می‌شوند که در همین تاریخ‌نگاری خویش رویکردی اجتماعی داشته و به جنبه‌های

جامعه‌شناختی، مردم‌شناسی و دیگر جنبه‌های اجتماعی حیات بشر اهتمام خاصی داشته‌اند. در این زمینه می‌توان از مورخان همچون یعقوبی، مسعودی، بیرونی، ابن مسکویه و سرآمد همه اینها از ابن‌خلدون یاد کرد؛ هر چند برخی بر این اعتقادند که ابن‌خلدون در اندیشه اجتماعی و امدار مسعودی یا ابن‌مسکویه است.

نگارنده وقتی درصدد برآمد تا در زمینه اندیشه‌های اجتماعی مسلمانان، موضوعی را پژوهش کند، مدتی در حال تردید در گزینش موضوع به سر برد؛ زیرا از سویی از انجام کار تکراری پرهیز داشت و از طرفی به دنبال به‌گزینی بود. تا اینکه با کتابی آشنا شد که با وجود حجم اندک، دو هدف یاد شده وی را برآورده می‌ساخت؛ چه از طرفی تکراری نبود و دست‌کم با اطلاعاتی که نگارنده تاکنون دارد، به زبان فارسی کسی در این‌باره پژوهشی انجام نداده است و از سوی دیگر دربردارنده مطالب ارزشمندی بود، که هدف به‌گزینی نگارنده را هم تأمین می‌کرد. این کتاب که *اغایة الامة بکشف الغمة*^۱ نام دارد، نویسنده کتاب تقی‌الدین احمد بن علی مقریزی (۷۶۶-۸۴۵ ق)، از مورخان و فرهنگ و تمدن‌نویسان قرن هشتم و نهم هجری است. وی که آوازه‌اش در تاریخ‌نگاری، به‌ویژه تاریخ مصر است، در این رساله با رویکردی اجتماعی-اقتصادی به تاریخ مصر پرداخته و در ارتباط با بحران‌های اجتماعی و اقتصادی، نظریه اجتماعی ویژه‌ای ارائه کرده است. تاکنون این جنبه از اندیشه‌های مقریزی ناشناخته مانده و نوشته‌هایش کمتر با چنین رویکردی مورد دقت و بررسی قرار گرفته است.

این نوشتار در سه فصل و یک ضمیمه تنظیم شده است. فصل نخست به معرفی محیط زندگی، مذهب، شخصیت علمی، اساتید، آثار و روش تاریخ‌نگاری مقریزی اختصاص یافته است. در فصل دوم روش تحقیق اجتماعی نویسنده در کتاب *اغایة الامة بکشف الغمة*، بررسی و به نقش تاریخ در آنها اشاره شده است. روشی که مقریزی در این کتاب به کار گرفته هم با روش استادش ابن‌خلدون هماهنگی دارد و هم با روش‌های جدید دانش جامعه‌شناسی امروز مطابقت می‌کند. در فصل سوم، که مهم‌ترین بخش پژوهش حاضر است نظریه اجتماعی مقریزی درباره بحران‌های اقتصادی، عوامل مؤثر

۱. بر خود لازم می‌دانم از جناب آقای دکتر عبدالله ناصری طاهری که این کتاب را به بنده معرفی کرد و نسخه‌ای از آن را در اختیارم گذاشت، سپاسگزارم.

در ایجاد نظریه، علل طبیعی و اجتماعی پیدایش بحران و نتایج و آثار آن در جامعه، کارکرد بحران در طبقات اجتماعی و راهکارهای مقابله با آن تحلیل و تفسیر شده است. در ضمن در بخش پایانی، ترجمه کتاب «آغاثه الأمة بکشف الغمة و سپس متن اصلی و عربی آن ضمیمه شده است.

روش نگارنده در این پژوهش روش تاریخی، با تحلیل جامعه‌شناختی است. مهم‌ترین منابع پژوهش، نوشته‌ها و آثار مقریزی، به‌ویژه کتاب «آغاثه الأمة بکشف الغمة» اوست. از منابع مطالعاتی که پژوهشگران عرب درباره این جنبه از اندیشه‌های مقریزی نوشته‌اند، نیز غفلت نشده است.

در این مجال بر خود لازم می‌دانم مراتب قدردانی خود را از مسئولان محترم پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، به‌ویژه مدیر سابق گروه تاریخ جناب آقای دکتر منصور داداش‌نژاد و مدیر محترم فعلی جناب حجت‌الاسلام والمسلمین آقای هدایت‌پناه و کارشناس محترم گروه جناب آقای اسماعیل یارمحمدی، اعلام دارم. از فرهیختگان گرامی حجج اسلام یوسفی غروی و محسن مهاجرنیا که با نظریات اصلاحی خود موجب غنای نوشتار حاضر شدند نیز کمال سپاسگزاری را دارم.

بمَنِّه و کَرَمِه

علی غلامی دهقی (فریدنی)

۱۹ آذر ۱۳۸۷

۱۰ ذی‌حجّة ۱۴۲۹ق

فصل اول

شخصیت علمی و روش تاریخ‌نگاری مقریزی

محیط زندگی

ابوالعباس تقی‌الدین احمد بن علی مقریزی از نامورترین مورخان تاریخ مصر در سده‌های هشتم و نهم هجری قمری است. مقریزی به محله مقازره در بعلبک لبنان منسوب است، که جدّ اعلای او ابراهیم، از محدثان بزرگ آن دیار به شمار می‌آمده است و به سبب شهرت وی فرزندان او هم به آن مکان منسوب شده‌اند.^۱ او در سال ۷۶۶ق در قاهره متولد شد و تحت تربیت جدّ مادریش، معروف به ابن صائغ حنفی، قرار گرفت و حافظ قرآن شد.^۲ وی در خانواده‌ای مشهور به علم و دانش رشد یافت و دانش‌های عصر خویش را فراگرفت.

دوران حیات مقریزی معاصر با سال‌های پایانی دولت ممالیک بحری (۶۴۸-۷۹۲ق) و آغاز حاکمیت برجی و چرکسی (۷۸۲-۹۲۲ق) است که بر مصر و شام حکومت می‌کردند. این سلسله، سنیانی متعصب بودند و سیاست سنی مآبانه ایوبیان را دنبال می‌کردند. نگهداری سلسله ناتوانی از خلفای عباسی در قاهره، مبین همین سیاست است.^۳ از سلاطین معاصر مقریزی که وی برای آنها تاریخ نگاشته می‌توان از الظاهر سیف برقوق (۷۸۴-۸۰۱ق) و پسرش الناصر فرج بن برقوق (۸۰۱-۸۰۸ق) نام برد، که کتاب الاغاثة الأمة بکشف الغمة همزمان با سلطنت سلطان اخیر نوشته شده است.^۴

۱. سخاوی، محمد بن عبد الله، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، ج ۲، ص ۲۱.

۲. همان‌جا.

۳. باسورث، سلسله‌های اسلامی، ترجمه فریدون بدره‌ای، ص ۱۰۹.

۴. سخاوی، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، ج ۲، ص ۲۲.

مقریزی برای فراگرفتن دانش و نشر آن، به سرزمین‌هایی چون مکه و دمشق سفر نمود و در آنجا به تدریس مشغول شد.^۱ وی علاقه‌مند بود که در مکه به کتابت مشغول شود و به نقل حدیث بپردازد. این آرزوی او برآورده شد و مدتی در آنجا اقامت گزید و برخی از آثار خویش را در آنجا نگاشت.^۲

با اینکه از مقریزی به عنوان تاریخ‌نگار مصر یاد می‌شود و به حق باید گفت وی یکی از تاریخ‌نگاران منصف اهل سنت است، اما آثار وی محدود به تاریخ مصر نیست، بلکه در علوم و فنون گوناگون از خود آثار علمی به یادگار گذاشته است. وی پس از گذراندن عمر خویش در کسب و نشر دانش و علوم اسلامی و تألیف کتاب‌های فراوان و بر عهده داشتن عنوان‌های دینی و دولتی همچون قاضی، محتسب، مدرس و امامت جماعت، در شانزدهم رمضان سال ۸۴۵ق در قاهره درگذشت.^۳

مذهب

در اینکه مقریزی متدین به مذهب اهل سنت بوده تردیدی نیست، اما اینکه در میان مذاهب چهارگانه کدام یک را اختیار نموده بود، اختلافاتی وجود دارد:

۱. یک احتمال این است که وی حنبلی مذهب بوده است؛ زیرا پدر و جدش معتقد به چنین مذهبی بوده‌اند؛^۴ به‌ویژه اینکه جد پدری وی فقیهی حنبلی مذهب و حجت در حدیث بوده است.^۵

۲. با استناد به اینکه مقریزی تحت تربیت و حمایت جد مادری خویش، شمس‌الدین بن صائغ پرورش یافته و ابن صائغ فقیهی حنفی مذهب بوده است،^۶ احتمال داده شده است که مقریزی مذهب جد مادریش را پذیرفته باشد. ابن عماد در معرفی نخست، او را حنفی مذهب نامیده است.^۷

۱. الشوکانی، البدر الطالع بمحاسن من بعد القرن السابع، ج ۱، ص ۸۰.

۲. سخاوی، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، ج ۲، ص ۲۲.

۳. سخاوی، همان‌جا؛ الشوکانی، البدر الطالع، ج ۱، ص ۸۰.

۴. سخاوی، همان‌جا. ۵. مقریزی، النقود الإسلامية، ص ۱۸.

۶. سخاوی، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، ج ۲، ص ۲۱.

۷. ابن عماد حنبلی، شذرات الذهب فی أخبار من ذهب، ج ۹، ص ۳۷۰.

۳. برخی گفته‌اند با اینکه وی، تحت تربیت جدّ مادریش، در مذهب حنفی آموزش دیده بود، اما پس از مرگ پدرش در سال ۷۸۶ق، در حالی که او بیست سال داشت، به مذهب شافعی تغییر مذهب داد.^۱ ابن تغری بردی می‌گوید: مقریزی به دلایلی که خود برای من گفت به مذهب شافعی تغییر عقیده داد.^۲

۴. برخی هم گفته‌اند او گرایش به مذهب ظاهری داشته است. ابن عماد می‌نویسد: او نسبت به بزرگان حنفی تعصب زیادی داشت و این به دلیل تمایل وی به مذهب ظاهری بود.^۳ سخاوی هم به نقل از استادش ابن حجر می‌نویسد: او بسیار حدیث را دوست می‌داشت و مواظب آن بود به طوری که متهم به مذهب ابن حزم گردید، اما خیلی آن را نمی‌شناخت.^۴

با توجه به احتمالات یاد شده، به نظر می‌رسد به دلایلی او دارای مذهب شافعی بوده است؛

دلیل نخست اینکه بیشتر مورخان او را بدین مذهب شناخته‌اند که از مذهب حنفی به مذهب شافعی تغییر رأی داده است.^۵

دلیل دوم اینکه هیچ‌یک از مورخان نگفته‌اند که او حنبلی بوده است؛ جز اینکه پدر و جدّش دارای این مذهب بوده‌اند؛ بلکه همه از تحول مذهبی او از حنفی به شافعی سخن گفته‌اند.^۶

دلیل سوم اینکه وی دوستدار اهل بیت علیهم‌السلام بوده و در آثار خویش چیزی که به کرامت آنان نقص و عیبی وارد کند مشاهده نمی‌شود. این رویکرد، طبیعت شافعی مذهب‌بان - جز انگشت‌شماری از آنان - است.^۷ استرآبادی نیز از مقریزی با عنوان شافعی یاد کرده است؛^۸ هر چند علامه امینی او را حنفی مذهب معرفی نموده است.

۱. سخاوی، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، ج ۲، ص ۲۲؛ الشوکانی، البدر الطالع، ج ۱، ص ۷۹.

۲. مقریزی، القود الاسلامیه، ص ۱۹ به نقل از المنهل الصافی، ج ۱، ص ۳۹۴.

۳. ابن عماد حنبلی، شذرات الذهب فی أخبار من ذهب، ج ۹، ص ۳۷۰.

۴. سخاوی، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، ج ۲، ص ۲۲.

۵. سخاوی، همان‌جا؛ شوکانی، البدر الطالع، ج ۱، ص ۷۹؛ ابن عماد، شذرات الذهب فی أخبار من ذهب؛ لیان سرکیس، معجم المطبوعات العربیه، ج ۲، ص ۱۷۷۸. ۶. همان منبع پیشین.

۷. مقریزی، القود الاسلامیه، ص ۱۹. ۸. استرآبادی، الفوائد المدنیة والشواهد المکیة، ص ۷۵.

دلیل چهارم اینکه برخی محققان آثار مقریزی نوشته‌اند او پس از تغییر مذهب، مذهب حنفی را به شدت مورد حمله قرار داد به طوری که با سرزنش معاصرانش مواجه شد.^۱

دلیل پنجم اینکه او نیابت قضاوت را از سوی قاضی القضاة شافعی مذهب بر عهده گرفت؛ که پذیرش چنین منصبی جز برای فرد شافعی مذهب ممکن نبود.^۲

مناصب دولتی

مقریزی در دولت ممالیک، که بر مصر و شام حکومت می‌کردند، مقام‌ها و منصب‌های مختلفی را بر عهده گرفت. او با جایگاه علمی و اجتماعی که یافته بود، شایستگی پذیرش چنین منصبی را داشت. افزون بر مسئولیت دیوان انشاء تا سال ۷۹۰ق و نیابت قضاوت از سوی قاضی القضاة شافعی و امامت جماعت و تدریس در مدارس، مهم‌ترین منصب دولتی‌اش، منصب حسبه و محتسبی شهر قاهره بود.^۳ بر عهده گرفتن چنین منصبی سبب نظارت وی بر تمام شؤون اجتماعی و اقتصادی شهر می‌شد.^۴ پذیرش این مسئولیت، که چندین بار به‌ویژه در خلال سال‌های ۸۰۱-۸۰۷ق اتفاق افتاد، موجب شد که این مورخ نامور مصر، با تجربه‌ای که پیدا کرده بود، در کتابی کم‌حجم اما گران‌سنگ و پرفایده به نام اغائة الأمة بکشف الغمة، با دقت موشکافانه‌ای زوایای ناپیدای حیات اجتماعی - اقتصادی مصر را بررسی علمی نماید. این کتاب در میان دیگر آثار مقریزی از ویژگی‌های خاصی برخوردار است و به‌طور کامل آگاهی و شناخت نویسنده را از جامعه خویش نشان می‌دهد. هر چند مقریزی به سبب علاقه‌ای که به علم و دانش و به‌ویژه دانش تاریخ داشت، از سلاطین عصرش خواست تا او را از ادامه بر عهده گرفتن مناصب دولتی معاف دارند، اما همین مدت کوتاهی که وی این مناصب، به‌ویژه منصب حسبه را بر عهده داشت، تجربه خوبی اندوخت و تأثیر خود را در نگارش کتابی در زمینه

۱. همان به نقل از «المؤرخون فی مصر»، مجله الثقافة، ش ۱۹۱، ص ۱۵.

۲. همان؛ تقی‌الدین المقریزی، قیام رمضان، ص ۱۳.

۳. سخاوی، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، ج ۲، ص ۲۲؛ ابن عماد، شذرات الذهب فی اخبار من ذهب، ج ۹، ص ۳۷۰؛ مقریزی، النقود السلطانیة، ص ۲۰.

۴. مقریزی، اتعاظ الحنفاء بأخبار الأئمة الفاطمیین الخلفاء، ج ۱، ص ۱۷ از مقدمه.

بحران‌های اجتماعی و اقتصادی نشان داد. گفتنی است که او این کتاب را در سال ۸۰۸ ق، پس از امتناع از قبول دوباره منصب حسبه، نگاشت.

اساتید

مقریزی برای فراگرفتن علوم و دانش‌های زمان خویش نزد اساتید فراوانی زانوی شاگردی بر زمین زد. برخی، شمار استادان و شیوخ او را تا شش صد تن دانسته‌اند.^۱ یکی از بارزترین استادان وی عبدالرحمن بن خلدون است. به‌طور طبیعی هر یک از استادان وی در دانش‌هایی همچون فقه، حدیث، ادبیات، تاریخ و دیگر علوم، تأثیراتی بر او داشته‌اند؛ اما آنچه در پژوهش حاضر با اهمیت است، تأثیرپذیری او از استادش ابن خلدون است و شاید به همین سبب بیشترین مدح و ستایش را از او نموده، به‌طوری که سخاوی آن را مبالغه آمیز خوانده است.^۲ مقریزی از کتاب مقدمه ابن خلدون هم به نیکی یاد کرده و دانش دوستان را به مطالعه آن تشویق کرده است. او در وصف آن کتاب می‌نویسد: «مانند مقدمه ابن خلدون کسی ننوشته و شایسته است که هر کس به دنبال دانش است به این کتاب مراجعه کند، که دربردارنده بهترین معارف و علوم و حاصل اندیشه‌های سالم و سودمند مؤلف آن است».^۳ به سبب همین تأثیرپذیری مقریزی از ابن خلدون است که برخی او را از شاگردان مکتب ابن خلدون به شمار آورده‌اند.^۴ از نشانه‌های این مطلب همانندی کتاب *إغاثة الأمة* بکشف الغمة با کتاب مقدمه ابن خلدون است، که در این باره در فصل دوم سخن خواهیم گفت.

شخصیت علمی

جایگاه و شخصیت علمی مقریزی را می‌توان از زندگی، آثار و اساتید او شناخت. چنان که گفتیم سخاوی شمار استادان او را به شش صد تن می‌رساند،^۵ که مشهورترین آنها ابن خلدون است و بیشترین تأثیر را از همین استاد مورخش، زمانی که وی در قاهره

۱. مقریزی، *درر العقود الفریدة فی تراجم الاعیان المفیدة*، ج ۱، ص ۲۴؛ سخاوی، *الضوء اللامع لأهل القرن التاسع*، ص ۲۳.
۲. سخاوی، همان، ج ۴، ص ۱۴۷ و ۱۴۹.
۳. همان‌جا.
۴. شیخ، پژوهشی در اندیشه‌های ابن خلدون، ص ۲۱۴.
۵. سخاوی، *الضوء اللامع لأهل القرن التاسع*، ج ۲، ص ۲۳.

قاضی پیروان مذهب مالکی بود، پذیرفته است.^۱ برخی شرح حال‌نویسان معاصر مقریزی گفته‌اند که من به خط خود او خواندم که شمار تألیفات وی به بیش از دویست مجلد کتاب بزرگ می‌رسد.^۲ نگاهی به آثار او نظر هر خواننده‌ای را به خود جلب کرده و به تحسین و اطمینان می‌دارد. بنابر گفته برخی پژوهشگران، مقریزی مورخ نامور مصری است که در شناساندن تاریخ مصر از سده‌های میانه تا کنون نظیر ندارد و آثار مکتوب او در میان دیگر آثار نگارش یافته در تاریخ مصر، همچون چشمه سارهای جوشانند.^۳ تألیفات او در تاریخ، گواه مهارت بسیار وی در این دانش است. ابن حجر او را متخصص و کارشناس تاریخ مصر معرفی کرده است؛ هر چند سخاوی بر حسب عادت او نسبت به معاصرانش، مهارت مقریزی را انکار کرده است.^۴ ابن عماد هم او را «عمدة المورخین و عین المحدثین» خوانده است.^۵

مقریزی با اینکه مدتی مناصب و پست‌های دولتی مانند منشی دیوان انشاء، محتسب قاهره، قضاوت، امامت جماعت مسجد جامع حاکم و غیر اینها را پذیرفته بود، اما پس از مدتی از سلاطین عصر خویش خواست که او را آزاد گذارند تا به مباحث علمی و نگارش آثار بپردازد. شهرت او هم به سبب اشتغال وی در تاریخ بود.^۶

به نظر نگارنده آنچه مورخ مورد مطالعه ما را از دیگر مورخان متمایز می‌سازد این است که وی مورخی مبتکر و غیر مقلد است و آگاهی‌های او در زمینه معارف اسلامی و انسانی بسیار زیاد است. او در میان آثار تاریخی خویش به جنبه‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی اهمیت فراوانی داده است به طوری که می‌توان وی را از پیشروان دانش جامعه‌شناسی اقتصاد به شمار آورد. با اینکه مقریزی به تاریخ‌نگار مصر شهرت یافته، اما در دیگر زمینه‌های تاریخ اسلام، همچون سیره رسول خدا ﷺ نیز از خود اثر ارزشمندی به یادگار گذاشته است. بنابراین، تنوع آثار او نیز نشانگر توان علمی و سطح آگاهی‌های وی در علوم و فنون مختلف است.

۱. مقریزی، اتعاظ الحنفاء، ج ۱، ص ۱۱ از مقدمه محقق.

۲. سخاوی، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع؛ زرکلی، الأعلام، ج ۱، ص ۱۷۸؛ کحاله، معجم المؤلفین، ج ۲، ص ۱۱.

۳. عبدالغنی غانم، علم الاجتماع الاقتصادي فی دراسات المسلمین، ص ۲۲۹.

۴. الشوکانی، البدر الطامع، ج ۱، ص ۸۱. ۵. ابن عماد حنبلی، شذرات الذهب، ج ۹، ص ۳۷۰.

۶. سخاوی، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، ج ۲، ص ۲۲.

جمال‌الدین شیال، مصحح و محقق آثار مقریزی می‌نویسد: مقریزی پیشکسوتی است که هیچ‌یک از مورخان مصر، از قرون میانه تا کنون، با وی برابری نمی‌کنند و بدون تردید کتاب‌های برجای مانده از او، در میان دیگر آثاری که در تاریخ مصر نگارش یافته‌اند، همانند چشمه‌های جوشانند.^۱ با اینکه به طور طبیعی کسانی که فراوان می‌نویسند نوشته‌های آنها چنان که باید جذاب و برخوردار از مایه علمی نیست، اما مقریزی به‌رغم تألیفات بسیار، تقریباً بیشتر آثارش پرمایه و مفیدند. او در نوشته‌های خویش نظم و ترتیب خوبی دارد و از خود سلیقه نشان داده است.

آثار

چنان که اشاره شد، شمار آثار و تألیفات مقریزی را تا دویست مجلد کتاب نوشته‌اند، هر چند فقط از برخی از آنها نام برده‌اند.^۲ برخی محققان آثار مقریزی شمار کتاب‌های موجود او را ۳۶، ۴۱ و ۴۷ مجلد دانسته و همین تعداد را نام برده‌اند.^۳

آثار مقریزی را بر اساس معیارهای مختلف می‌توان به چند دسته تقسیم کرد. اگر معیار تقسیم، حجم آثار باشد می‌توان گفت کتاب‌های او بر دو گونه‌اند؛ برخی از آثار او به صورت دائرةالمعارف است، مانند کتاب المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار که به خطط مقریزی شهرت یافته است و نیز کتاب السلوک لمعرفة دول الملوك. برخی دیگر از آثار او کتاب‌های کم‌حجم در موضوعات معینی هستند، مانند کتاب النزاع والتخاصم فیما بین بنی‌امیه و بنی‌هاشم و کتاب الاغاثة الأمة بكشف الغمة، که موضوع نوشتار حاضر است. این چند کتاب از مشهورترین آثار مقریزی هستند که سخاوی و زرکلی از آنها نام برده‌اند.^۴ اگر در کتاب‌های مقریزی مکان و سرزمین، معیار تقسیم قرار گیرد، باز می‌توان مجموعه آثار او را به دو نوع تقسیم کرد. برخی از آثار وی در خصوص تاریخ مصر

۱. مقریزی، اغاثة الأمة بكشف الغمة، ص ۳.

۲. سخاوی، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، ج ۲، ص ۲۳؛ زرکلی، الأعلام، ج ۱، ص ۱۷۸.

۳. مقریزی، درر العقود الفريدة، ج ۱، ص ۳۴-۳۶؛ همو، امتاع الاسماع بما للرسول من الابناء والاموال والحفدة والمتاع، ج ۱، ص ۱۱-۳۱؛ همو، النقود الاسلامیه، ص ۲۵-۲۹.

۴. همو، اغاثة الأمة، ص ۳.

نگاشته شده؛ مانند عقد الجواهر الاسفاط فی ملوک مصر والفسطاط که با عنوان عقد جواهر الاسفاط فی اخبار مدينة الفسطاط نیز از آن نام برده‌اند و نیز کتاب اتعاظ الحنفاء باخبار الائمة الفاطميين الخلفاء. دسته دوم آثاری است که در تاریخ عمومی و سیره نوشته شده‌اند مانند: الخبر عن البشر و امتاع الاسماع بما للرسول من الابناء والاموال والحفدة والمتاع.^۱ برخی پژوهشگران آثار مقریزی را به چهار نوع تقسیم کرده‌اند:

۱. یک نوع از آثار او به بررسی برخی مسائل خاص تاریخ اسلام پرداخته است مانند: النزاع والتخاصم فيما بين بنی امیة و بنی هاشم و ذکر ما ورد فی بنیان الکعبة المعظمة و نیز کتاب ضوء الساری فی معرفة اخبار تميم الداری.

۲. نوع دوم از کتاب‌های مقریزی به تاریخ مختصر و کوتاه برخی سرزمین‌های اسلامی، که دیگر مورخان به آن نپرداخته‌اند، اختصاص دارد؛ مانند الامام باخبار من بأرض الحبشة من ملوک الاسلام و کتاب الطرفة الغربية من اخبار حضرموت العجیبة. مقریزی این دو کتاب را در خلال اقامتش در مکه و در سال ۸۳۹ و ۸۴۱ ق تألیف کرده است.

۳. گونه سوم از آثار او به ترجمه و شرح حال برخی پادشاهان تعلق گرفته است، که از آن می‌توان به دو کتاب تراجم ملوک المغرب و الذهب المسبوك بذكر من حج من الخلفاء والملوک اشاره نمود.

۴. چهارمین نوع از آثار مقریزی، که شمار زیادی از آنها را در بر می‌گیرد، به بررسی برخی موضوعات علمی و یا بررسی تاریخ اجتماعی و اقتصادی عمومی جهان اسلام و یا کشور اسلامی مصر اختصاص دارند، که از میان آنها می‌توان به کتاب‌های ذیل اشاره کرد:

الف) المقاصد السنية لمعرفة الاجسام المعدنية، که تألیفی علمی در زمینه معادن است؛
ب) شذور العقود فی ذکر النقود، که موضوع آن در تاریخ پیدایش سکه در سرزمین‌های اسلامی است. نویسندگان معاصر در بحث درهم و دینار و دیگر مباحث اقتصادی به آثار مقریزی فراوان استناد کرده‌اند؛^۲

ج) الاکیال والاوزان الشرعية، در خصوص وزن‌ها و پیمان‌های اسلامی؛

۱. همو، قیام رمضان، ص ۱۳.

۲. حسینی مازندرانی، سید موسی، العقد المنیر فی تحقیق ما يتعلق بالدرهم والدنانیر، ص ۳۶، ۴۰، ۴۶، ۵۲، ۶۰، ۹۵، ۱۱۳، ۱۲۰، ۱۲۵، ۱۴۰ و....

(د) اغائة الأمة بکشف الغمة، که در خصوص علل بحران‌های اقتصادی مصر و راهکارهای درمان آن است؛^۱

شاید بتوان نوع چهارم از آثار مقریزی را از مهم‌ترین آثار وی به شمار آورد، که به بررسی موضوعاتی اختصاص یافته که مورخان مسلمان کمتر به آنها اهمیت داده‌اند. او در این آثار، تاریخ خلفا و پادشاهان را کنار گذاشته و به مسائل اجتماعی و اقتصادی آنان پرداخته است؛ به طوری که وی دیگر در این آثار فقط مورخ نیست، بلکه ابتکار به خرج داده و راهکارهایی برای درمان بیماری‌های جامعه اسلامی ارائه داده است.^۲

دو ویژگی، رسایل کوچک و کم‌حجم مقریزی را اهمیت خاص بخشیده است، ویژگی نخست اینکه او در هر موضوعی قلم به دست گرفته است، به تمام معنا عالم و آگاه به آن بوده و هیچ‌یک از این کتاب‌ها را به تقاضای امیران و پادشاهان ننوشته است، بلکه فقط برای اینکه جان خود را از علم و معرفت سیراب سازد، دست به این تألیفات زده است. دیگر اینکه بیشتر این کتاب‌ها را در سال‌های پایانی زندگی خود، که اندیشه و فکرش عمیق و بینش او گسترش یافته بود، به نگارش درآورده است.^۳ از این رساله‌های کوچک یکی کتاب اغائة الأمة بکشف الغمة، موضوع پژوهش حاضر است که در زمینه جامعه‌شناسی اقتصاد، آن هم در قرن نهم هجری نگارش یافته و در جای خود کم‌نظیر و شاید بی‌نظیر است.

افزون بر دو ویژگی یاد شده، می‌توان سه ویژگی ذیل را از مختصات همه آثار مقریزی به شمار آورد: مصریت، عربیت و اسلام. او علاقه خاص خود را به مصر با نگارش آثاری همچون خطط مقریزی، اتعاض الحنفاء والمقفی الکبیر نشان داده است.

مقریزی در آغاز کتاب گران‌سنگ المواعظ والاعتبار به این عاطفه میهنی و حس وطن‌دوستی اشاره کرده و می‌نویسد: «مصر محل تولد و وطن خانواده و خویشاوندان من است. من در آنجا رشد یافته‌ام؛ بنابراین، دوست دارم آن را خوب بشناسم و تاریخ آن و شهرهای قاهره و فسطاط را از گذشته دور تاکنون ذکر نمایم».^۴ او این احساس خود را با

۱. مقریزی، اتعاض الحنفاء، ج ۱، ص ۱۳-۱۴ از مقدمه محقق.

۲. همان‌جا.

۳. همان‌جا.

۴. مقریزی، المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار، ج ۱، ص ۲-۳.

ذکر شهرها، محله‌ها، کوچه‌ها، بازارها، دروازه‌ها، قصرها، مساجد، مدارس و کتابخانه‌های مصر ارضا نموده است.

عربیت نیز انگیزه نیرومندی بود که مقریزی را به نگارش آثارى همچون الخبر عن البشر و البيان والاعراب و تراجم ملوك المغرب و الطرفة الغربية واداشت. علاقه او به اسلام نیز از نگارش کتاب‌هایی همچون امتاع الاسماع که در سیره رسول خدا ﷺ است و نیز الدرر المضية في تاريخ الدولة الاسلامية و آثارى دیگر از این قبیل آشکار می‌شود.

با تمام تقسیم‌بندی‌هایی که بر روی آثار مقریزی صورت گرفت باز تألیفات او بیش از آن است که به این تقسیم‌بندی‌ها محدود شود. او آثارى نیز در زمینه توحید، انساب، شرح حال‌نگاری و... دارد که در دسته‌های یاد شده نمی‌گنجند.

اکنون که به صورت مختصر با مجموعه آثار مقریزی و موضوع آنها آشنا شدیم به معرفی مهم‌ترین کتاب‌های او می‌پردازیم:

۱. **اتعاظ الحنفاء بأخبار الائمة الفاطميين الخلفاء**.^۱ مقریزی در این کتاب تاریخ دولت فاطمیان مصر را از زمان قیام آنها در مغرب عربی تا زوال آن در مصر به نگارش درآورده است. او پیش از پرداختن به خلفای فاطمی، از فرزندان علی بن ابی طالب عليه السلام سخن به میان آورده و سپس به نسب فاطمیان پرداخته است. از امتیازات این کتاب توجه نویسنده به مسائل اجتماعی و اقتصادی مصر در عصر فاطمیان است. این کتاب در سه مجلد چاپ و منتشر شده است.

۲. **عقد جواهر الاسفاط فى أخبار مدينة الفسطاط**. موضوع این کتاب تاریخ مصر از زمان فتح آن به دست مسلمانان تا پیش از تأسیس دولت فاطمی در سال ۳۵۸ق است. به سخن دیگر این اثر مشتمل بر تاریخ مصر اسلامی از فتح اسلامی تا فتح فاطمی است. مقریزی در کتاب **اتعاظ الحنفاء** از این کتاب نام برده است.^۲

۳. **السلوك لمعرفة دول الملوك**. مقریزی این کتاب را به تاریخ حکمرانان مصر پس از زوال فاطمیان، یعنی گُردهای ایوبی و سلاطین ممالیک ترک و چرکس تا زمان خویش، اختصاص داده است. کتاب **السلوك لمعرفة دول الملوك** بر اساس روش سال‌نگاری نگارش

۱. سخاوی از این کتاب با عنوان **إيقاظ الحنفاء بأخبار الائمة الفاطميين الخلفاء** نام برده است. سخاوی، الضوء

اللامع لأهل القرن التاسع، ج ۲، ص ۲۲. ۲. مقریزی، **اتعاظ الحنفاء**، همان، ج ۱، ص ۴.

یافته است؛ روشی که در میان مورخان نخستین اسلام مانند طبری و پس از او شایع بوده است. او تاریخ هر سال را جداگانه بیان کرده و هیچ‌گاه بین دو سال پیوند نداده است.^۱ این کتاب در چهار جزء و هر جزء در سه مجلد به چاپ رسیده که در مجموع دوازده مجلد است. سخاوی بر این کتاب ذیلی نگاشته و آن را التبر المسبوک فی ذیل السلوک نام نهاده است.^۲

۴. **المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار.** این کتاب که به خط مقریزی شهرت دارد،^۳ مشتمل بر تاریخ تفصیلی مصر است. خط مقریزی مشحون از اطلاعات غنی فرهنگی، تاریخی و اقتصادی است و در نوع خود از نام‌آورترین این‌گونه آثار به شمار می‌رود.^۴

۵. **امتاع الأسماع بما للرسول من الأبناء والأموال والحفدة والمتاع.** این کتاب اثر مفصلی در سیره رسول خدا ﷺ است که مقریزی از منابع اصلی و فراوانی بهره برده و در بسیاری از رویدادها نظریات مختلف را منعکس نموده است. او این کتاب را در خلال اقامتش در مکه در سال‌های ۸۳۴-۸۳۹ ق تدریس کرده است.^۵ در سال‌های اخیر این کتاب در هفده مجلد با مقدمه و فهرس از سوی دارالکتب العلمیه بیروت منتشر شده است.

۶. **اغاثة الأمة بكشف الغمة.** این کتاب رساله کم‌حجمی است که مقریزی آن را در محرم سال ۸۰۸ ق، پس از پیدایش بحران‌های اقتصادی در مصر، در خلال سال‌های ۷۹۶-۸۰۸ ق، نگاشته است.^۶ اغاثة الأمة نخستین بار در سال ۱۹۴۰م از سوی محمد مصطفی زیاده و جمال‌الدین شیال و با تحقیق و تصحیح آنان چاپ و منتشر گردید. پیش از این تاریخ، این کتاب ناشناخته بود و جز عده‌ای از مستشرقان و یا کسانی که با تاریخ مصر سروکار داشتند آن را نمی‌شناختند.^۷ پس از این، در فصل دوم و سوم این نوشتار به تفصیل درباره کتاب یاد شده و محتوی، روش و اندیشه اجتماعی و اقتصادی نویسنده آن

۱. مقریزی، السلوک لمعرفة دول الملوك، ج ۱، از جز اول، ص ۹ از مقدمه محقق.

۲. زرکلی، الأعلام، ج ۶، ص ۱۹۴.

۳. سخاوی، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، ج ۲، ص ۲۲؛ زرکلی، همان، ج ۱، ص ۱۷۸.

۴. روزنتال، تاریخ تاریخ‌نگاری در اسلام، ترجمه اسدالله آزاد، ج ۱، ص ۱۷۹.

۵. مقریزی، امتاع الاسماع، ج ۱، ص ۱۴ از مقدمه محقق؛ زرکلی، الأعلام، ج ۱، ص ۱۷۸.

۶. همو، اغاثة الأمة، ص ۶۰-۶۱.

۷. عبدالغنی غانم، علم الاجتماع الاقتصادي فی دراسات المسلمين، ص ۲۳۰-۲۳۲.

سخن خواهیم گفت و در پایان این نوشتار، ترجمه فارسی و متن عربی کتاب ضمیمه شده است.

۷. **التاریخ الكبير المفی فی تاریخ اهل مصر والواردین علیها**. این کتاب، که موضوع آن تاریخ مصر است، در شانزده مجلد چاپ و منتشر شده است و خود مقریزی گفته است که اگر می‌خواست می‌توانست آن را به هشتاد مجلد برساند.^۱ در واقع کتاب **التاریخ الكبير** معجم مشاهیر مصر از پیش از اسلام و بعد از آن تا زمان نویسنده است. او در این اثر، شرح حال مشاهیر و امرای مصر را بر اساس حروف ابجد مرتب نموده است.^۲ مقریزی در امتاع الاسماع بدین کتاب اشاره کرده است.^۳

۸. **درر العقود الفریدة فی تراجم الاعیان المفیدة**.^۴ این کتاب، که با تحقیق و بررسی محمد کمال‌الدین عزالدین علی، در دو مجلد چاپ و منتشر شده است، شرح حال بزرگان معاصر مقریزی است. او در مقدمه به انگیزه خویش در تألیف آن اشاره کرده و می‌گوید: چون سن من از پنجاه گذشت جای بسیاری از دوستان و نزدیکان را خالی دیدم و این امر مرا غمگین نمود؛ بنابراین برای تسلی خاطر خویش گفتم حال که از دیدار آنان محروم شده‌ام، به جای آن به نگارش اخبار زندگی شان می‌پردازم و به همین سبب دست به نگارش چنین اثری زدم.^۵

۹. **الدرر الموضیئة فی تاریخ الدولة الاسلامیة**. موضوع این کتاب تاریخ خلفاست، که از قتل عثمان در سال ۳۵ هجری شروع می‌شود و تا پایان دوران مستعصم عباسی، که همزمان با حمله مغول و سقوط خلافت عباسی است، ادامه می‌یابد.^۶

۱۰. **الخبر عن البشر**. این کتاب مدخلی است برای کتاب امتاع الاسماع، که به معرفی قبایل عرب پیش از اسلام و نیز نسب رسول خدا ﷺ پرداخته است. او می‌نویسد: چون دیدم این کتاب دارای حجم بسیار و فواید فراوان است، آن را کتاب مستقلی قرار دادم.

۱. سخاوی، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، ج ۲، ص ۲۲؛ روزننال، تاریخ تاریخ‌نگاری در اسلام، ج ۲، ص ۳۱۷.
 ۲. مقریزی، العقود الاسلامیة، ص ۲۲؛ همو، اتعاط الحنفاء، ج ۱، ص ۲۱ از مقدمه محقق.
 ۳. همو، امتاع الاسماع، ج ۱، ص ۱۶.
 ۴. سخاوی، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، ج ۲، ص ۲۲.
 ۵. مقریزی، درر العقود الفریدة، ج ۱، ص ۹۳.
 ۶. همو، امتاع الاسماع، ج ۱، ص ۱۹؛ همو، العقود الاسلامیة؛ همان، ص ۲۶؛ همو، درر العقود الفریدة؛ همان، ج ۱، ص ۳۵.

آنچه به اهمیت و ارزش آن می‌افزاید بررسی‌ای است که نویسنده درباره علم تاریخ، انواع و فواید آن نموده است. الخبر عن البشر در شش مجلد چاپ و منتشر شده است.^۱

۱۱. **البيان والإعراب عمّا في أرض مصر من الأعراب**.^۲ این رساله که نوشته کم‌حجمی است در سال ۸۴۱ق، چهار سال پیش از وفات مقریزی، نگارش یافته است. موضوع آن مربوط به تیره‌هایی از عرب است که با فتح مصر وارد این سرزمین شده‌اند. او مناطقی را که آن تیره‌ها هنوز در عصر نویسنده در آنجا ساکن بوده‌اند، بیان داشته است. مقریزی می‌نویسد: قبایل عربی که شاهد فتح مصر بودند در طول سالیان سال از بین رفته و پیشینیان خود را فراموش کرده‌اند و فقط از تیره‌های عرب شانزده تیره به نام‌های ثعلبه، جرم، سنیس، جذام، بنی هلال، بلی، جهینه، قریش، کنار، انصار، عوف، فراه، لواته، لخم، حرام و بنی سلیم حضور دارند.^۳

۱۲. **الامام فيمن تأخر بأرض الحبشة من ملوك الاسلام**.^۴ این کتاب رساله‌ای کم‌حجم است که مقریزی آن را در خلال اقامت در مکه در سال ۸۳۹ق نوشته است. کتاب مشتمل بر یک مقدمه، سه فصل و یک خاتمه بسیار کوتاه است.^۵

۱۳. **الطرفة الغربية من اخبار حضرموت العجيبة**.^۶ این کتاب رساله‌ای در راهنمایی حاجیان عازم مکه است.^۷ مهم‌ترین منبع مقریزی در این کتاب کسانی هستند که از حضرموت وارد مکه می‌شده‌اند. به همین سبب می‌نویسد: «حدّثنی بها ثقات من قدم مكة من اهل حضرموت». او توصیف مختصری از جغرافیای سرزمین حضرموت آورده و بحثی نیز درباره اختلاف برخی منابع درباره نسب حضرموتیان نموده است. وی این رساله را نیز مانند رساله پیشین در سال ۸۳۹ق، هنگام اقامت در مکه نگاشته است.^۸

۱. همو، امتاع الاسماع، ج ۱، ص ۱۸ از مقدمه؛ همو، النقود الاسلامیه، ص ۲۷.

۲. سخاوی، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، ج ۲، ص ۲۲-۲۳.

۳. مقریزی، امتاع الاسماع، ج ۱، ص ۱۶ از مقدمه محقق.

۴. سخاوی، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، ج ۲، ص ۲۲؛ الشوکانی، البدر الطالع، ج ۱، ص ۸۰.

۵. مقریزی، النقود الاسلامیه، ص ۲۷؛ همو، امتاع الاسماع، ج ۱، ص ۱۴ از مقدمه محقق.

۶. سخاوی، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع؛ شوکانی، البدر الطالع، ج ۱، ص ۸۰.

۷. مقریزی، النقود الاسلامیه، ص ۲۷. ۸. همو، امتاع الاسماع، ج ۱، ص ۲۳-۲۴ از مقدمه محقق.

۱۴. **معرفة ما يجب لآل البيت النبوي من الحقّ على من عداهم**.^۱ این کتاب نیز رساله کم‌حجمی است که نویسنده در سال ۸۴۱ق از نگارش آن فراغت یافته است و موضوع آن لزوم دوستی، یاری و مودت مسلمانان نسبت به اهل‌بیت پیامبر ﷺ است. مقریزی انگیزه خویش را از نگارش این کتاب چنین بیان می‌کند: «چون دیدم بیشتر مردم در حق اهل‌بیت پیامبر ﷺ کوتاهی می‌کنند و از حق آنها روی برگردانده و ارزش ایشان را تباه می‌نمایند و نسبت به جایگاهشان ناآگاهند، دوست داشتم در این باره چیزی بنگارم که بزرگی شأن آنها را برساند». این کتاب در پنج فصل مرتب شده است که نویسنده در آنها آیات قرآن و احادیث نبوی در ارتباط با موضوع رساله را آورده است. کتاب یاد شده با نقل خواب‌ها و حکایت‌ها درباره حبّ اهل‌بیت ﷺ و بزرگداشت ایشان خاتمه یافته است.^۲

۱۵. **الإشارة والكلام ببناء الكعبة بيت الله الحرام، یا تاریخ بناء الكعبة**.^۳ موضوع این کتاب به وضوح از عنوان آن دانسته است.

۱۶. **ذكر من حجّ من الملوك والخلفاء**.^۴ این کتاب به الذهب المسبوك نیز شهرت دارد.^۵ موضوع این رساله کم‌حجم پیرامون تاریخ خلفا و فرمانرویان مسلمانی است که به حج رفته‌اند. مقریزی در این کتاب افزون بر رسول خدا ﷺ، نام بیست و شش تن از خلفا و فرمانروایان عصر خویش را آورده است.^۶ او این کتاب را به یکی از شخصیت‌های عصر خویش، که عازم حج بوده، اهدا کرده اما نام او را نبرده است. در فصل نخست کتاب درباره حجة‌الوداع سخن گفته است.^۷

۱۷. **النزاع والتخاصم بين بنی امیه و بنی هاشم**.^۸ موضوع این رساله کم‌حجم پیرامون نزاع و مخاصمات دو تیره بنی‌هاشم و بنی‌امیه است. برخی این کتاب را از کتب معتبر

۱. سخاوی، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، ج ۲، ص ۲۲.

۲. مقریزی، امتاع الاسماع، ج ۱، ص ۲۶ از مقدمه محقق.

۳. سخاوی، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، ج ۲، ص ۲۲؛ مقریزی، همان، ج ۱، ص ۱۲ از مقدمه محقق.

۴. سخاوی، همان، ج ۱، ص ۲۳.

۵. مقریزی، امتاع الاسماع، ص ۱۹؛ همو، النقود الاسلامية، ص ۲۷.

۶. همو، النقود الاسلامية، همان‌جا. ۷. همو، امتاع الاسماع، ج ۱، ص ۱۹-۲۰.

۸. سخاوی، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، ج ۱، ص ۲۳.

فلسفه علم تاریخ به شمار آورده‌اند.^۱ نویسنده به اسباب و علل نزاع میان این دو تیره پرداخته و آن را از پیش از اسلام تا عصر امام حسین عَلَيْهِ السَّلَامُ و یزید بن معاویه و پس از آن بیان کرده است. مقریزی تنها به نزاع امویان در برابر هاشمیان بسنده نکرده بلکه موضع عباسیان را هم نسبت به آنان بررسی کرده و بسیاری از حوادثی را که میان این دو تیره روی داده، آورده است. این کتاب یکبار با تحقیق و مقدمه سید محمد بحر العلوم و بار دیگر با تحقیق دکتر حسین مونس چاپ و منتشر شده و به وسیله جعفر غضبان هم به فارسی ترجمه شده است.^۲

۱۸. **ضوء الساری فی معرفة تمیم الداری.**^۳ این رساله کم‌حجم درباره تمیم بن اوس داری است. او از مسیحیان فلسطین بود که در سال نهم هجری به مدینه آمد و مسلمان شد. به گفته یاقوت حموی، وی از حضرت رسول صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ درخواست کرد که قریه حبرون و عینون را به او ببخشد و آن حضرت درخواستش را پذیرفت و نامه‌ای در این باره نوشت که ابوبکر، عمر، عثمان و علی عَلَيْهِمُ السَّلَامُ آن را امضا نمودند.^۴ هر چند این روایت با آنچه زرکلی گزارش کرده است ناسازگار است؛ زیرا وی می‌نویسد: تمیم داری ساکن مدینه شد و پس از کشته شدن عثمان به شام رفت و در بیت المقدس سکنا گزید. او در سال چهل هجری در فلسطین درگذشت. بخاری و مسلم از وی هجده روایت نقل کرده‌اند.^۵

برخی منابع اهل سنت می‌گویند: حضرت رسول صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حکایت دجال و جساسه (جاسوس دجال) را از تمیم داری شنید و آن را بر منبر از او روایت نمود و این تنها صحابی است که پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فاضل از صحابی مفضول روایت نقل کرده است.^۶ این قبیل منقولات دستاویز برخی نویسندگان عرب شده تا این مسیحی نومسلمان را مبتکر برخی عادات و سنن در اسلام معرفی نمایند، در صورتی که پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ از شنیدن خبر دجال از

۱. مقریزی، بنی‌هاشم و بنی‌امیه، ص ۲۴.

۲. به تازگی دو ترجمه فارسی جدید از این کتاب وارد بازار شده است: نخست با عنوان اختلاف و درگیری بنی‌امیه و بنی‌هاشم با ترجمه احسان مقدس و محمدعلی بحر العلوم در سال ۱۳۸۲ و بار دوم با عنوان ستیز و دشمنی بنی‌امیه و بنی‌هاشم و پیامدهای آن با ترجمه محمدباقر مدرس بستان‌آبادی در سال ۱۳۸۳، که هر دو از سوی انتشارات امیرکبیر چاپ شده است.

۳. سخاوی، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، ج ۱، ص ۲۳.

۴. یاقوت حموی، ۹۹۹؟، ج ۲، ص ۲۴۵-۲۴۶.

۵. زرکلی، الأعلام، ج ۲، ص ۸۷.

۶. مقریزی، امتاع الاسماع، ج ۱، ص ۲۳؛ عزالدین بن الاثیر، أسد الغابة فی معرفة الصحابة، بیروت، دارالفکر، ج ۱، ص ۲۵۶.

تمیم داری و امثال او بی‌نیاز بوده است.^۱ علامه تستری این مطلب را که چون وی از اهل کتاب بوده پیامبر ﷺ از او روایت نقل کرده است، خنده‌آور خوانده است.^۲ مقریزی هم در کتاب الضوء الساری فی معرفة تمیم الداری، پس از بیان وفد قبيله داریین و پذیرش اسلام از سوی تمیم داری، ماجرای نقل روایت او به وسیله رسول خدا ﷺ و اقطاع قریه حبرون و عینون را آورده است.^۳

۱۹. **الاوزان والاکمال الشرعية**.^۴ این رساله، که نشانگر علاقه نویسنده آن به بررسی مسائل اقتصادی است، درباره وزن‌ها و پیمان‌های عربی - اسلامی از نظر شرع و عرف بحث کرده است. کتاب یاد شده به زبان ایتالیایی هم ترجمه شده است.^۵

۲۰. **جنى الازهار من الروض المعطار**. گویند این کتاب خلاصه کتاب الروض المعطار فی خبر الاقطار نوشته محمد بن عبدالمنعم الحمیری است^۶ و تاریخ نگارش آن سال ۸۴۱ق، چهار سال پیش از مرگ مقریزی است.^۷ جرجی زیدان هم می‌گوید: نسخه‌ای از این کتاب در دارالکتب المصریه در ۱۱۶ صفحه موجود است که در آن نوشته این کتاب خلاصه کتاب الروض المعطار فی عجائب الاقطار است.^۸

برخی گفته‌اند با توجه به اینکه وفات حمیری ۹۰۰ق است، چگونه ممکن است مقریزی، که در سال ۸۴۵ق درگذشته است، آن را خلاصه کرده باشد.^۹ برای رفع این مشکل، احسان عباس و دو تن از مستشرقان گفته‌اند که کتاب جنى الازهار، خلاصه الروض المعطار نیست، بلکه خلاصه کتاب نزهة المشتاق است.^{۱۰} اما جرجی زیدان می‌گوید: در آغاز کتاب جنى الازهار، نام مؤلف، شهاب‌الدین مقریزی آمده است؛ در صورتی که این نام صحیح باشد نویسنده کتاب یاد شده یکی از اعقاب تقی‌الدین مقریزی است؛ چون الروض المعطار تألیف ابو عبدالله حمیری متوفی ۹۰۰ق، یعنی نیم‌قرن پس از تقی‌الدین مقریزی است.^{۱۱} با این حال برخی پژوهشگران نسخه‌ای از این کتاب را در کتابخانه

۱. حاج سیدجوادى و دیگران (زیر نظر)؛ دائرة المعارف تشیع، ج ۵، ص ۹۰.
۲. تستری، قاموس الرجال، ج ۲، ص ۴۲۲.
۳. مقریزی، امتاع الاسماع، ج ۱، ص ۲۳ از مقدمه.
۴. سخاوی، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، ج ۱، ص ۲۳.
۵. مقریزی، النقود الاسلامیة، ص ۲۶.
۶. حمیری، الروض المعطار فی خبر الأقطار، مقدمه.
۷. مقریزی، امتاع الاسماع، ج ۱، ص ۱۸ از مقدمه.
۸. همو، النقود الاسلامیة، ص ۲۸.
۹. الحمیری، الروض المعطار فی خبر الاقطار، همان‌جا.
۱۰. همان، مقدمه، ص واو.
۱۱. مقریزی، امتاع الاسماع، ج ۱، ص ۲۸.

پاریس یافته‌اند که تاریخ نگارش آن سال ۸۴۱ق است که در این صورت با دوران حیات تقی‌الدین مقریزی (م ۸۴۵ق) سازگار خواهد بود.^۱ از مقریزی آثار و کتاب‌های دیگری نام برده شده است که به جهت پرهیز از طولانی شدن نوشته از ذکر آنها خودداری می‌شود.^۲

روش تاریخ‌نگاری

مقریزی را می‌توان در ردیف مورخان بزرگ مسلمانی همچون یعقوبی، طبری، مسعودی، ابن‌مسکویه و ابن‌خلدون به شمار آورد که در نگارش تاریخ دارای روشی علمی بوده‌اند. او تاریخ را بخشی از عمر مورخ به حساب آورده است که با نگارش آن برای آیندگان، نسبت به رویدادهای گذشته، گواهی می‌دهد و زندگی پیشینیان را برای آنها به تصویر می‌کشد.^۳ مورخ نامور مصر در هر یک از آثار خویش، متد و روش مناسب آن را پیشه کرده و در مقدمه کتاب‌هایش به آن روش اشاره کرده است. او با همین نگاه روشمند خود، تاریخ مصر پس از اسلام را به سه دوره تقسیم کرده و برای هر دوره کتابی نگاشته است.

عصر نخست دوره‌ای است که مصر تابع خلافت بوده است؛ هر چند در عصر حاکمیت آل طولون (۲۵۴-۲۹۲ق) و آل‌اخشید (۳۲۸-۳۵۸ق) تلاش‌هایی برای استقلال آن صورت گرفته است. مقریزی تاریخ این دوره را در کتاب عقد جواهر الاسفاط فی اخبار مدینة الفسطاط به نگارش درآورده است.

عصر دوم، زمانی است که مصر دارای دولت مستقل شیعی است و در آن خلافت فاطمیان، با دو خلافت سنی عباسیان در بغداد و امویان در اندلس، رقابت دارد. او برای این دوره کتاب اتعاظ الحنفاء بأخبار الأئمة الفاطمیین الخلفاء را نوشته است.

عصر سوم، دوره‌ای است که فاطمیان زوال یافته و مذهب شیعی نیز در مصر نفوذ خود را از دست داده است. در این دوره دولت ایوبیان بار دیگر پیروی مصر را از بغداد

۱. همان، ج ۱، ص ۱۸ از مقدمه.

۲. جهت اطلاع از سایر آثار مقریزی، ر.ک: کشف الظنون، ج ۱ و ۲ و الیان سرکیس، معجم المطبوعات العربیه، ج ۲، ص ۱۷۷۸، ج ۱۷۸۰؛ هدیه العارفین، ج ۱، ص ۱۲۷. ۳. روزنتال، تاریخ تاریخ‌نگاری در اسلام، ج ۲، ص ۱۳۱.

اعلام کردند. پس آنها هم ممالیک روی کار آمدند که معاصر با حیات مقریزی هستند. او برای این دوره از تاریخ مصر، کتاب السلوک لمعرفة دول الملوک را نگاشته است.^۱ مقریزی در کتاب اتعاض الحنفاء بأخبار الأئمة الفاطميين الخلفاء تاریخ مصر را بر اساس سال‌نگاری حوادث (حولیات) آورده است؛ روشی که قرن‌ها پیش از او طبری و دیگر مورخان بدان شیوه عمل کرده‌اند. او در این کتاب پس از ذکر مقدماتی در نسب فاطمیان و تأیید نسب علوی فاطمی آنان،^۲ با ذکر اولاد علی عليه السلام و خروج عیبدالله مهدی، تا سال ۳۵۸ق رویدادها را دنبال کرده و از سال ۳۵۹ق، که فاطمیان به قدرت می‌رسند، تا سال ۵۶۷ق محور مباحث او خلفای فاطمی هستند.

تاریخ‌نگار مصر در کتاب یاد شده در بررسی مسائل نظامی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی توازن را رعایت نموده و همان‌گونه که مسائل سیاسی و نظامی فاطمیان را بررسی کرده به تحولات اجتماعی و اقتصادی و مسائل دینی و اداری نیز پرداخته است.^۳ او مورخی نیست که فقط به نقل اخبار اکتفا نماید، بلکه نصوص تاریخی را با یکدیگر مقایسه کرده و به تحلیل و نقد آنها پرداخته و رأی صحیح و صواب را گزینش نموده است. او معتقد است مورخ هر سرزمینی به تاریخ آن منطقه آگاه‌تر از دیگر مورخان است. بنابراین، اگر آرای مورخان، در موضوعی مختلف بود، رأی مورخان آن سرزمین اولی به قبول و تصدیق از دیگران است. از باب نمونه، مقریزی به نقل از ابن‌اثیر می‌نویسد: معزّ (خلیفه فاطمی) مدتی - یک سال پیش از وفاتش - در سردابی پنهان شد و پسرش نزار (العزیز) را پیش از اختفاء جانشین خود نمود. به دنبال این روایت، گزارش دیگری، متفاوت با گزارش قبلی، از کتاب سیرة المعزّ نوشته مورخ مصری، حسن بن زولاق، آورده است که معزّ دو روز پیش از مرگ خود، پسرش را جانشین خود نمود. مقریزی سپس در میان رأی ابن‌اثیر و ابن‌زولاق، می‌نویسد: ابن‌زولاق به احوال مصر آگاه‌تر از ابن‌اثیر است چون او در زمان معزّ فاطمی در مصر حضور و نزد او رفت و آمد داشته است، در حالی که ابن‌اثیر به تبع مورخان عراق و شام گزارش خود را آورده است.^۴

۱. مقریزی، اتعاض الحنفاء، ج ۱، ص ۱۹-۲۰ از مقدمه. ۲. همان، ص ۳۸ از مقدمه.

۳. همان، ص ۱۲. ۴. همان، ج ۱، ص ۲۹-۳۰ از مقدمه و ص ۲۳۲.